

Lezing Kamp Amersfoort, 31 januari 2010

Dames en heren,

Als correspondent in Moskou heb ik de afgelopen vijf jaar verschillende keren met mijn neus vooraan gestaan, toen er wereldnieuws in de maak was. Als ik daar iets van heb geleerd, dan is het wel dat elke medaille twee kanten heeft. Het hangt er vanaf vanuit welk perspectief je naar een kwestie kijkt. En je blik op de zaak kan daarbij ook nog eens worden vertroebeld door propaganda.

- Zijn de mensen die zich in Tsjetsjenië tegen Moskou hebben verzet vrijheidsstrijders, zoals ze in het Westen geregeld zijn afgeschilderd, of zijn ze islamitische terroristen, zoals het Kremlin ze graag bestempelt?
- Is de oranje revolutie in Oekraïne een spontane volksopstand of een goed gepland, door de Amerikanen gesponsord complot om het land uit de Russische invloedssfeer te halen?
- Is de Georgische president Michail Saakasjvili een jonge, democratische hervormer of is hij een geschifte, op oorlog beluste en op zijn stropdas kauwende vazal van de Amerikanen?

Het is maar net of je er vanuit Moskou of vanuit het Westen tegenaan kijkt. En het is maar net welk journaal je kijkt. Het Russische nieuws, dat Vladimir Poetin presenteert als de sterke leider die de orde heeft doen terugkeren, of het Nederlandse journaal, dat hem afschildert als de sterke leider die de democratie de nek omdraait.

Ook de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog wordt niet door één en dezelfde bril bekeken. Zelfs 65 jaar na het einde van de oorlog nog. Zet op 4 mei de Nederlandse televisie aan en je ziet al zappend de ene na de andere film over Anne Frank voorbijkomen. Grote kans ook dat Schindler's List wordt vertoond. Of Zwartboek tenminste, waarin de hoofdrolspeelster een joodse jongedame is die zich wil wreken voor de moord op haar familieleden. Zet de Russische televisie aan en je ziet oorlogslegenden over sluipschutters, spionnen en frontsoldaten. Ze gaan over de heldhaftige militaire strijd tegen de Duitse bezetter.

In Nederland zijn de verschrikkingen van de Holocaust de rode draad van de oorlog geworden, in Rusland de verschrikkingen van de militaire strijd en bezetting. De Holocaust is in de voormalige Sovjetunie niet meer dan een voetnoot.

In de herfst van 2007 was ik in Kiev, de hoofdstad van Oekraïne. Ik liep er door een park bij het televisiecentrum. Op houten bankjes zaten jongeren wat te hangen en te kletsen. Moeders met kinderwagens liepen voorbij. Verderop was een biertentje met tafels en stoelen, waar ijsjes en Obolon-bier werden verkocht. En aan weerszijden van een lang, slingerend pad zag ik grasveldjes en bloemenperken. Plantsoenarbeiders houden het park keurig bij. Maar ze zijn niet te benijden, want ze hoeven aan de rand van het park maar een struik te planten of ze stuiten op botten.

Eind september 1941 lokken de nazi's dertigduizend joden uit Kiev naar het noorden van de stad. Ze denken dat ze op transport gaan, geëvacueerd worden vanwege de hevige militaire strijd in de omgeving, maar belanden bij het Oude Vrouwenravijn. Ze moeten zich ontkleden

en worden in rijen van tien aan de rand van het ravijn geplaatst. Einsatzgruppen schieten hen van achteren met mitrailleurs dood. De moordpartij, mogelijk de grootste van de nazi's, duurt wekenlang. Het ravijn is uiteindelijk vrijwel geheel gevuld.

Naar verluidt worden die weken 33.771 joden vermoord in Babi Jar. Het hadden er 33.772 kunnen zijn, als de oma van Raisa Majstrenko haar niet uit de rij had weten te halen. Ze was zo panisch aan het schreeuwen dat mensen om hen heen afstand namen en zo voldoende ruimte ontstond om te vluchten. De kogels vlogen Raisa en haar oma om de oren, maar de bewakers konden de mensenmassa niet onbewaakt achterlaten. Ze verstopten zich op de nabijgelegen begraafplaats.

Raisa overleefde de slachtpartij. Ze heeft twee kinderen en een kleindochter, die de joodse school in Kiev bezoekt. Ik bezocht haar in haar dansschool, waar ze leiding geeft aan de dansgroep 'Obolon', dezelfde naam als het bier in het park bij het Oude Vrouwenravijn. In het Oude Vrouwenravijn werden nadien nog tienduizenden anderen vermoord: joden, maar ook partizanen, zigeuners, ja zelfs krijgsgevangenen en journalisten.

Het is niet verwonderlijk dat in Nederland en Rusland een compleet ander perspectief op de oorlog bestaat. Die oorlog zelf was voor Nederland en Rusland een compleet andere. Het Rode Leger vocht vier jaar lang een verbeterde strijd, de gevechten in Nederland duurden amper zes dagen. Nederland verloor nog geen tienduizend militairen, de Sovjetunie bijna tien miljoen.

Inclusief burgers had de Sovjetunie 26,6 miljoen oorlogsslachtoffers te betreuen, waaronder 'slechts' 1 miljoen joodse Holocaust-slachtoffers. 26,6 miljoen oorlogsdoden, dat is meer dan vier keer het totale aantal slachtoffers van de Holocaust.

De omvang van de verliezen en de impact van de strijd en bezetting waren in de voormalige Sovjetunie zoveel malen groter dat het begrijpelijk is dat de afschuw over de Holocaust een minder prominente rol speelt. Naast de enorme ellende die de Russen in de oorlog hebben meegemaakt, was geen plaats voor andermans ellende. En je eigen verdriet raakt je nu eenmaal meer dan dat van een ander.

Sowieso hield Stalin de totale verliezen liever geheim. Ondanks zijn uitspraak 'één dode is een tragedie, een miljoen doden een statistiek' hield hij het op zeven miljoen oorlogsslachtoffers. Om maar te zwijgen over de miljoenen slachtoffers van de voor- en naoorlogse repressie en de Holodomor, de onmenselijke hongersnood die met name Oekraïne teisterde. En de massamoord op de Poolse intelligentsia in Katyn schoof Stalin af op de Duitsers.

Maar de omvang van de verliezen in de Sovjetunie, vormt zeker niet afdoende verklaring voor het feit dat de Holocaust, de massamoord op joden bovenal, niet in het collectieve geheugen is blijven hangen. Ik citeer historicus en journalist Geert Mak, omdat hij bondig heeft beschreven hoe Babi Jar decennialang verzwegen werd:

In 1944 schreef Ilja Ehrenburg een indrukwekkend gedicht over de moordpartij, maar daarna viel een diepe stilte. Vanaf 1947 keerde Stalins paranoia zich tegen de joden, er ontstond een anti-semitische campagne en op het hoogtepunt was zelfs het noemen van de naam Babi Jar verboden. Eind jaren vijftig - Stalin was toen al enige tijd dood - besloot het stadsbestuur van Kiev om de joodse begraafplaats op te ruimen en er een groot sportpark annex televisiecomplex van te maken. De schrijver Viktor Nekrasov schreef in 1961 een bewogen oproep om 'Babi Jar niet te vergeten', de dichter Jevgeni Jevtoesjenko maakte een protestlied, Dmitri Sjostakovitsj gaf zijn Dertiende symfonie (1962) de titel Babi Jar. De eerste twee werden gearresteerd en veroordeeld.

In dezelfde periode werden bijna alle joodse zerken en grafmonumenten neergehaald. In september 1968 plaatsten de sovjetautoriteiten een monument, bij de onthulling fulmineerden

de autoriteiten niet tegen de Holocaust maar tegen de staat Israël. Een joodse toeschouwer die protesteerde – hij had iemand horen zeggen dat honderdduizend joodse doden 'nog niet genoeg' waren geweest - werd tot drie jaar dwangarbeid veroordeeld.

Pas in 1966 kwam het hele verhaal naar buiten in de vorm van de roman Babi Jar van Anatoli Koeznetsov. Voor het eerst werd daarin nauwkeurig beschreven wat er gebeurde, hoe de gezinnen door de stad liepen, wat er in die laatste momenten gezegd en geroepen werd. Nog eens tien jaar later, rond 1980, durfde een aantal mensen op de 29ste september voor het eerst hier samen te komen.

Het bespreken van de jodenvervolgning was in de Sovjetunie onder Stalin dus een taboe. De massamoord werd waar mogelijk verzwegen. Waarom? Omdat Sovjetburgers, vooral in west-Oekraïne, vrolijk mee hadden gedaan aan het uitmoorden van de plaatselijke joodse bevolking. Omdat gezeur over joden de met dank aan Stalin behaalde Grote Vaderlandse Overwinning niet mocht besmeuren. Maar ook omdat Stalin zelf een antisemitische strijd voorbereidde tegen het joodse kosmopolitisme.

Hoe dan ook, in Rusland ziet men de oorlog vooral als een militaire zege. Wij hebben dodenherdenking en bevrijdingsdag, een dag van herinnering en een dag van feest, maar beide bovenal dagen van bezinning. In Rusland viert men Overwinningsdag en dat doet men met militair machtsvertoon. Afgelopen jaar stond ik op 9 mei op het Rode Plein. Tanks denderden voorbij, straaljagers vlogen in formatie over, reusachtige raketten reden aan het publiek voorbij. Het was een herinnering aan de Grote Vaderlandse Oorlog maar tegelijkertijd een waarschuwing aan opstandige buurlanden.

De doden worden vooral in kleine kring herdacht. Eén voor één wordt op elk van de veteranen gedronken die nog leven en aan tafel zitten. Bij het vijfde glaasje wodka wordt niet getoost. Ook klinken is er niet bij. In stilte wordt het glas geheven op de doden.

Ik heb me weleens hardop afgevraagd of je wel kunt spreken van een Grootse Overwinning, als je 26,6 miljoen oorlogsdoden te betreuren hebt. Dat lijkt me toch op zijn minst een erg wrange bijsmaak. Maar zulke filosofische gedachten werden mij ook door vrienden, leeftijdsgenoten die de oorlog bij lange na niet hadden meegemaakt, niet in dank afgenomen. Het was vloeken in de kerk.

Reflectie op het verleden gaat dus lang niet altijd van harte. Dit voorjaar werd in het Russische parlement een wet besproken die het strafbaar maakt te spreken van massale verkrachtingen door soldaten van het Rode Leger op weg naar Berlijn. Ik verwacht het niet, maar alleen al het simpele feit dat ik daarvan hier melding maak, zou kunnen betekenen dat ik straks aan de grens de toegang tot het land wordt ontzegd of voor drie jaar de gevangenis in moet. Als correspondent uit het Westen sta ik in conservatieve kringen toch al per definitie te boek als Russofoob.

De Russen zijn zeker geen meesters in het verwerken van hun bloedige geschiedenis, maar welk volk eigenlijk wel? Wij Nederlanders slagen er nog altijd maar moeizaam in de politieke acties in Indonesië in een ander perspectief te plaatsen.

Na de oorlog heerste een klimaat waarin velen vonden dat de ellendige oorlogsjaren maar beter vergeten konden worden. Zelfs Kamp Amersfoort, waar tienduizenden landgenoten crepeerden of werden doorgevoerd naar Duitse werkkampen, waarvandaan honderden joden naar Westerbork werden gestuurd, was uit ons geheugen verdwenen. Slechts een handvol jaren geleden stond hier niets anders dan een wachttoren en een klein gebouwtje waarin vroeger de kampcommandant kantoor hield. Nu is er een waardige gedenkplaats en een stichting met tientallen vrijwilligers die de geschiedenis doorvertellen en ruimte bieden aan bezinning en reflectie.

Tijdens mijn reizen door Duitsland vertelde de beheerder van een museumpje bij een voormalig krijgsgevangenenkamp dat de telefoon er vroeger werd opgegooid als hij over de oorlog begon. Woorden van de dissidente schrijver Lev Kopelev schoten mij te binnen: Verzoening kan niet door vergeten, door verdringen worden bereikt.

Het is ook nog maar acht jaar geleden dat mijn collega Pieter Waterdrinker tot aan de Hoge Raad moest doorvechten, voordat hij na cassatie uiteindelijk werd vrijgesproken van antisemitisme. Wat had hij misdaan? Waterdrinker had een personage in één van zijn romans over de burgemeester van Zandvoort laten zeggen: 'Maar ja, wat wil je ook met zo'n joodje aan het hoofd'.

Die ene opmerking van een fictief personage in een roman is schrijver Waterdrinker in zijn verdere carrière blijven achtervolgen. Want hij mag dan zijn vrijgesproken, je zal toch maar op je cv hebben staan dat je bent aangeklaagd voor antisemitisme. Steun van collega's kreeg hij nauwelijks. Waterdrinker wijt de hele zaak voor een belangrijk deel aan de ziekelijke Nederlandse hokjesgeest. In het dagelijks leven is hij immers correspondent van onder meer De Telegraaf, een krant die 'fout' was in de oorlog.

Een correspondent uit het Westen moet wel Russofoob zijn, een correspondent van De Telegraaf deugt per definitie niet. Het zijn stigma's die een eerlijke reflectie van het verleden in de weg zitten.

Hokjesgeest, het stelselmatig indelen van mensen in categorieën en die als goed of fout bestempelen, gaat slecht samen met tolerantie. Terwijl een beetje meer tolerantie toch één van de lessen van het verleden zou kunnen, misschien wel moeten, zijn.

Slaat Nederland soms wat door in zijn strijd tegen antisemitisme, dat doorslaan neemt in elk geval af. Kijk maar naar de vanzelfsprekende steun voor Israël die de laatste jaren tanende is. Het soms hysterische nationalisme van Rusland wordt daarentegen door de staat gestuurd en is het laatste decennium toegenomen.

In Moskou, waar wekelijks wel iemand vanwege zijn huidskleur wordt doodgestoken, doodgeslagen of voor de metro gegooid, is tolerantie doorgaans ver te zoeken.

Maar ook in Nederland zijn normen en waarden én tolerantie of, zo u wilt, de grenzen van tolerantie terugkerende thema's. Ook hier speelt perspectief een belangrijke rol. Nu ik al vijf jaar in Moskou woon, voel ik me steeds vaker waarnemer van de Nederlandse samenleving. Eén observatie zal ik met u delen:

Aan welke bevolkingsgroep denkt u als ik zeg: schotel op het dak? Turken, Marokkanen? Ik woon in Moskou en ik kan u verzekeren dat de helft van de Nederlanders daar een schotel op het dak heeft om Nederlandse televisie te kunnen ontvangen.

Ook Rusland is de afgelopen decennia gestigmatiseerd. Koud, ver weg, gevaarlijk zijn de bekendste clichés. Terwijl de temperatuur in de zomer kan oplopen tot boven de dertig graden, Moskou dichterbij is dan Kreta en maar één keer mijn portemonnee is gestolen: niet in Moskou, maar in de Bijlmer. Over clichés gesproken.

Terug naar de oorlog. September 1941 is niet alleen de maand van de massamoord op joden in Kiev, maar ook de maand waarin 101 Sovjetrussische krijgsgevangenen naar Kamp Amersfoort worden getransporteerd. Uitgeput van de lange treinreis, zwaar ondervoed en armzalig gekleed komen ze aan op het station. De plaatselijke bevolking moet zien dat onze bondgenoten in het Oosten 'Untermenschen' zijn. In het kamp wacht een filmploeg die wil vastleggen hoe de bolsjewistische, Aziatische Sovjetrussen als een wilde bende vecht om stukjes brood. Maar het eten wordt eerlijk verdeeld.

Evenals de joden in het kamp krijgen de Russen een extra slechte behandeling. Ze worden geschopt en geslagen, moeten urenlang strafstaan, krijgen geen medische verzorging en soms

dagenlang geen eten. Alle 101 sterven in Amersfoort, aan ontbering of als gevolg van een massaexecutie op 9 april 1942.

Sovjetrussen waren dus evengoed slachtoffer van de Untermensch-theorie van de nazi's. Himmler sprak van een 'Vernichtungskrieg' tegen de Sovjetunie en dat werd het. Naast de miljoenen doden op het slagveld bezweken drie miljoen Russische krijgsgevangenen onder de onmenselijke omstandigheden in de kampen en tijdens dwangarbeid in mijnen of fabrieken. Het was een doelbewuste uitroeiing, hoewel een langzamere dan de gaskamers van Auschwitz evengoed bedoeld om een bevolkingsgroep te vernietigen.

Maar het lijden van de Russen heeft in Nederland weinig aandacht gekregen. De Koude Oorlog gaf ons een heel ander beeld van Rusland: niet dat van de oude bondgenoot tegen nazi-Duitsland, maar van de nieuwe vijand. Niet dat van slachtoffers van het nationaal-socialistische regime, maar van daders van het communistische regime.

Het Russisch Ereveld was tien jaar geleden een vrijwel vergeten plek. Mede daardoor heeft het tot 2000 moeten duren, voordat er voor het eerst nabestaanden werden opgespoord van de 865 in Leusden begraven soldaten. Met de zoektocht naar hun families ga ik nog altijd door. Voor mij is het weliswaar de zoveelste keer dat ik nabestaanden informeer, voor de mensen die ik vind is het telkens de eerste keer dat zij te horen krijgen wat er met hun vermiste is gebeurd en waar hij begraven ligt. Ik ben dan ook blij dat ik sinds mijn lezing in april nog eens negen families heb kunnen opsporen, waardoor het totaal aantal gevonden families nu 148 bedraagt.

Over het Russisch Ereveld en mijn naspeuringen schrijf ik dit jaar een boek. In dat boek zal ik ook ingaan op hoe de Koude Oorlog een rol speelde bij het in de vergetelheid raken van het Russisch Ereveld. Prikkelraad rond de begraafplaats riep een beeld op dat zelfs het betreden van een kerkhof met Russische doden 'gevaarlijk' was. In zekere zin was dat ook zo, want de namen van aanwezigen tijdens herdenkingen werden genoteerd als mogelijke sympathisanten met het communisme. De Koude Oorlog leidde er zelfs toe dat de herdenking van de Russische doden in Amersfoort na 1956 niet meer gelijktijdig mocht plaatsvinden met de herdenking van de Nederlandse en andere geallieerde slachtoffers.

De Amerikanen, Canadezen, Britten en Polen werden toch al als onze bevrijders gezien. Zij trokken vanuit Normandië door ons land naar Berlijn. Maar het IJzeren Gordijn dat Europa in tweeën verdeelde, leidde ertoe dat er in het Westen geen tijd was om Russische oorlogsslachtoffers op correcte wijze een plek in de geschiedenis te geven.

Zo kon het gebeuren dat de miljoenen Sovjetrussische oorlogsslachtoffers langzaam aan een voetnoot in onze geschiedenis zijn geworden, eveneens een grote historische onjuistheid.

In ons collectieve geheugen is toch vooral de Holocaust blijven hangen. En begrijpelijk. De beelden van weggevoerde joden, de lege straten in de joodse wijk in Amsterdam na de oorlog, het gemis van zovelen deed zich diep voelen.

Het lijkt me dan ook goed als in de voormalige Sovjetunie wat meer wordt stilgestaan bij de massamoord op miljoenen joden. En het lijkt me eveneens goed als wij stilstaan bij miljoenen Sovjetrussen die een offer brachten voor ook onze vrijheid. Tenslotte waren zowel de joden als de Sovjets, krijgsgevangene en burger, in de ogen van de nazi's Untermenschen en slachtoffer van hetzelfde boosaardige regime. In Kamp Amersfoort waren zowel joden als Russen. Vrijwel zonder uitzondering overleefden ze de oorlog niet. Laten we hen allemáál herdenken.